

գարյանը, Հայրապետ Ղուկասյանը, Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը (Քաջբերունի), Արաբաջյան եղբայրները, Սարիբեկ Տեր-Մելքիսեդեկյանը, Աղաբեկ Արշակունին, Մակար Տեր-Սարգսյանը, Պետրոս Հայկազունին և այլք: Վերջիններին արդյունավետ աշխատանքի համար արդեն նախադրյալներ ստեղծել էին 1860-ական թվականների ընթացքում այստեղ կազմավորված տարբեր կամավորական ընկերությունները («Արմատ սիրո», «Ընթերցասիրական ընկերություն», «Որբախնամ ընկերություն», «Քարենպատակ ընկերություն» և այլն), որոնցում իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև կանայք:⁶ Թեև այդ ընկերություններն ունեին նպատակային տարողված բևեռներ, այնուամենայնիվ, բոլորն էլ ձգտում էին ինչ-որ կերպ օգտակար լինել հասարակությանը: Փաստորեն, դպրոցը դարձել էր հասարակության նախաձեռնող տարբերի դրսևորման միջավայր. այստեղ էին կյանքի կոչվում թարմ ու նորովի գաղափարները, բխվում հասարակական տարբեր խնդիրների լուծման ուղիների որոնման վերաբերյալ մտահոգ մարդկանց կարծիքները:

Ինչպես հայտնի է, հայ իրականության մեջ 19-րդ դարի 50-70-ական թվականներին գերիշխող էին մի քանի հասարակական-քաղաքական հոսանքներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ գործունեության իր գաղափարական ասպարեզն ու շահերի արտահայտիչ լրագիրը: Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքում բավական հիմնավոր դեր էին կատարում պահպանողական գործիչները:⁷ Սա, իհարկե, պատահական երևույթ չէր, քանի որ վաճառականական մեծագույն միջոցներն ու մեծաթիվ արհեստավորությունը դեպի իրենց էին ձգում ազգի հոգևոր-մշակութային խնդիրներով մտահոգ մարդկանց՝ նրանց համար ծառայելով նյութական սնուցման անհրաժեշտ աղբյուր: Բացի դրանից՝ հայ հասարակական-քաղաքական մաքի պահպանողական ուղղությունն այստեղ հասկանալիորեն ավելի ընդգրկում էր ներկայացված այն պատճառով, որ, ինչպես իրավացիորեն նշում են մի շարք պատմաբաններ, ազգային-պահպանողական հոսանքն արտահայտում էր Անդրկովկասի քաղաքային արհեստավորության և խոշոր առևտրականների շահերը,⁸ իսկ Ալեքսանդրապոլն առևտրաարհեստավորական քաղաք էր: Պահպանողականների գործունեությունը ներկայության մյուս խթանիչ հանգամանքը քաղաքի հայաշունչ ոգին էր:

Պահպանողական գործիչների մեջ միմյանց հետ հարաբերություններում ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում, և երբեմն զգալի սրությամբ բխվում էին նրանց տեսակետները՝ այս կամ այն հարցի հետ կապված: Նրանցից քչերն էին, որոնք լինելով ավանդականի կողմնակիցներ, այնուամենայնիվ, նրբորեն առանձնանում էին իրենց առաջադեմ հայացքներով: Միանգամայն համամիտ ենք հետազոտող Մ.Մխիթարյանի այն պնդման հետ, թե հանձինս ազգային-պահպանողականների ցարիզը տեսնում էր առավել վտանգավոր գործիչների:⁹ Հարցի մասն դիտարկման տեսանկյունից հաջող օրինակ կարող է լինել հովսեփական ու սուրխասական (մեր կարծիքով, եկեղեցական և իշխանական) թեքի միջև ընթացող և հասարակական մեծ հնչելություն ստացած պայքարն Ալեքսանդրապոլում: Այն դրսևորվեց հնարավորինս սուր, օգտագործվեց ժամանակի մամուլը՝ որպես ժողովրդի վրա ազդեցության հզոր գործոն: Եկեղեցի-պետություն լուռ հակադրման պարագայում, երբ ցարական կառավարությունը հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձում էր միջամտել եկեղեցու ներքին գործերին, այս դեպքը կարող էր լրացուցիչ հաղթաբաշխ լինել պետության ձեռքին:

⁶ «Արարատ», Էջմիածին (Վաղարշապատ), 1869, թիվ 5, սեպտեմբեր, էջ 112-118: «Հայկական աշխարհի կռուակ», Թիֆլիս, 1865, N 8-9, էջ 351-355: Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 224, վ 3, թ. 1-13: Եղ. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ): Կ. Կոստանյանի ֆոնդ, թիվ 450: «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1872, N 43, 23 դեկտեմբերի, էջ 3-4; 1873, N 5, էջ 3:

⁷ Հ. Գեղամյանի բնութագրմամբ՝ քաղաքը գլխավորապես «մեղվական», ասել է թե՛ ազգային - պահպանողական ուղղություն ունեւր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 75):

⁸ Ա. Հ ա մ բ ա ղ յ ա ն, Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայ ազատագրության ուղիների մասին (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ), Եր., 1990, էջ 7: Մ. Մխիթարյան, XIX դարի նրկորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Եր., 1976, էջ 26:

⁹ Մ. Մխիթարյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

Ալեքսանդրապոլի խոշոր առևտրականներն ու պետական պաշտոնյաների մի մասը բաժանվել էին երկու հակառակ թևերի: Իհարկե, հասարակական մտան երկփեղկ-վածությունը չէր խոսում հոգուտ գերակա նպատակի՝ եկեղեցու, միևնույնը է թե՛ կրթանշակութային կյանքի հաջող ընթացքի: Հովսեփականները (Թադևոս Տիգրանյան, Ավետիք Բարսեղյան և այլն) Հովսեփի ավագ քահանա Կոստանյանի, իսկ սուրբասականները (Կարապետ Անանիկյան, Աբրահամ Ունջյան, Հարություն Վանեցյան և այլն)՝ Սուրբաս վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս, ապա՝ արքեպիսկոպոս) Պարզյանի կողմնակիցներն էին: Ըստ էության, երկուսն էլ ազգային - պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչներ էին: Հ. Կոստանյանը գրեթե երկու տասնամյակ պատասխանատու պաշտոններ էր վարում Ալեքսանդրապոլում. նա «Հատիճի վանական ընկերության» հիմնադիր-նախագահն էր, 1862-1872թթ. զբաղեցնում էր Հոգևոր վիճակային դպրոցի հոգաբարձուի պաշտոնը և միաժամանակ հոգևոր կառավարության անդամ էր, մեծ ներդրում ուներ Արդուբյան օրիորդական դպրոցի բացման ու նրա հետագա լինելությունն ապահովելու գործում, ընդհանրապես ծանրակշիռ ավանդ ուներ քաղաքի հոգևոր-մշակութային կյանքի ակտիվացման մեջ: Ահա թե ինչպիսի խտացրած գույներով է վերջինիս ներկայացնում այդ տարիներին Ալեքսանդրապոլում ուսուցչություն արած մեծ գրող Գ. Աղայանը. «Աղաներին կարողացել էր ձեռքն առնել Տեր - Յովսեփ Կոստանյանցը և դառնալ մի անհաշի և անսահման իշխան: Սրա դիկտատորության ժամանակ վարժապետներն էլ միևնույն խալիֆաներն էին, ինչ որ Ախալցխայում. բոլորն էլ իր տան սպասաորդներն էին»:¹⁰

Սուրբասականները ներկայացնում էին Սուրբաս Պարզյանի շահերը: Վերջինս 1872-1877թթ. ընդմիջումներով զբաղեցնում էր Ալեքսանդրապոլի վիճակի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը, մինչ այդ եղել էր Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ, ապա՝ Ախալցխայի հոգևոր առաջնորդ, որտեղ բարի համբավ էր վայելում տեղի ժողովրդի շրջանում: Այս երկու թևերի միջև ընթացող պայքարը շուրջ հինգ և ավելի տարիներ զբաղեցրեց Ալեքսանդրապոլի բնակչության ուշադրությունը: Ձուտ հասարակական խնդիր լինելուց բացի, այն ուներ նաև քաղաքական որոշակի նրբերանգներ, այսինքն՝ ավելին էր իր նշանակությամբ, քան աշխարհիկ և կուսակրթն հոգևորականների միջև ծագած սովորական վեճը:

1857-1875թթ. հիշյալ հոգևորականների հարաբերությունները շատ ջերմ էին. «(Սուրբաս Պարզյանը)... համակրում էր ընկերության նախագահի (Հ. Կոստանյանի - Գ. Ա.) բոլոր հասարակական գործողություններին և պարծենում էր նորա բարեկամությանը»:¹¹ Այդ մտերմությունը սկիզբ էր առնում 1857թ. և ավելի սերտացավ 1870թ., երբ Էջմիածնի սինոդի կողմից Հ. Կոստանյանը որպես քննիչ ուղարկվեց Ախալցխա՝ Ս. Պարզյանի և քաղաքի ունևոր վերնախավի (աղաների) միջև ծագած անհամաձայնության պատճառները պարզելու նպատակով: Արդյունքում՝ Ս. Պարզյանը տեղափոխվում է Ալեքսանդրապոլ և 1872թ. հոկտեմբերի 13-ին նշանակվում Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակի փոխանորդ:¹² Ս. Պարզյանը Ախալցխայում ճանաչվել էր իր ուսումնաշահ գործունեությամբ և այնտեղ սկսած հոգևոր-հասարակական բարեփոխումները շարունակեց Ալեքսանդրապոլում՝ արժանանալով քաղաքացիների անկեղծ համակրանքին: Օգտակար կարգադրություններից կարելի է հիշատակել մի քանիսը, օրինակ՝ նա արգելում է եկեղեցում ֆես դնել,¹³ գերեզմանատանը ննջեցյալների համար հացկերույթ տալ,¹⁴ անվանակոչության և տոնական օրերի մատաղի փոխարեն կոչ է

¹⁰ Գ. Աղայան, *Իմ կեանքի գլխատր դեպքերը*, Թիֆ., 1893, էջ 140:

¹¹ Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը 1850-1882թ., յտեղում 1882-1898թ., Ալեքսանդրապոլ, 1909, էջ 108: Նաև՝ մինչև 1875թ. նրանց նամակագրությունը (տես Վարդապետի ազգային արխիվ (այտնետև)՝ ՀԱԱ) ֆ. 779, գ. 1, գ. 27):

¹² *Ст. Г а р я б а н я н, Деятели армянской церкви (XIX-XX вв.)*, биографическое очерки, Ер., 2005, стр. 112; Մեկ այլ տեղ (Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 108)՝ 1872թ. սեպտեմբեր:

¹³ «Մեզու Հայաստանի», 1875, N5, 8 փետրվարի, էջ 2:

¹⁴ Ցուակի վարդապետ Մովսիսեան, *Իմ նկատողությունները Ալեքսանդրապոլից Ղարս, «Արարատ», 1883, թիվ Ա-Բ, էջ 41:*

անում դրանց վրա ծախսվող գումարները տալ արքատանոցին,¹⁵ խստորեն պարտադրում, որ քահանաներն ամպայմանորեն ներկա գտնվեն ժամերգությանը և այլն:

Նախքան Հ. Կոստանյանի հետ ունեցած ընդհարումը, 1874 թվականից արդեն Ս. Պարզյանի գործողություններում նկատվում են հոգևոր բարձրագույն իշխանությանը հակադրման երևույթներ, որոնք իրենց արտացոլումը գտան Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքում:¹⁶

Վերոհիշյալ երկու հոգևորականների փոխհարաբերություններում ականա փոփոխություններ ստան 1876 թվականից՝ Աղեքսանդրապոլու նորաշեն Ամենափրկիչ եկեղեցու օծումից յետոյ 1876-ին»:¹⁷ Ս. Պարզյանը գտնվում էր Մակար արքեպիսկոպոսի ուժեղ ազդեցության տակ և յուրաքանչյուր փոփոխություն, որ կապված էր վերջինիս հետ, արտացոլվում էր նաև Սուրբհասի գործողություններում: 1876թ. Մակար արքեպիսկոպոսն ազատվում է Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնից ու նշանակվում Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ:¹⁸ Պաշտոնագրկումից հետո Մակարն անօրինակ հարձակում է սկսում կաթողիկոսի դեմ՝ մասնավորապես, իր շա-

¹⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N25, 7 հուլիսի, էջ 3: 1874, N8, 23 փետրվարի, էջ 4:

¹⁶ Հայտնի է, որ 1874թ. բացվում է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Սուր. Պարզյանը Ալեքսանդրապոլի հաջորդությանը զուգահեռ զբաղեցնում էր նաև ճեմարանի տեսչի օգնականի պաշտոնը (Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 109): Երբ տեսուչ նշանակվեց Գար. Այվազյանը, նա ազատվեց իր այդ պաշտոնից ու, հավանաբար, լուրջ հավակնություններ ուներ տեսուչ դասնալու: Նրա այդ ձգտումը պարզորոշ երևում է քաղաքի Հոգևոր վիճակային դպրոցի տեսուչ Ս. Բեզմազարյանի հետ ունեցած հարաբերությունների վատնալու հանգամանքից, որը դրսևորվեց նախ՝ Արդուրյան իգական դպրոցի հոգաբարձության ընտրությունների ժամանակ (Հարաբերությունների վատնացման դրսևորման մյուս դեպքերի մասին՝ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N 50, դեկտեմբերի 3, էջ 29; 1874, N3, 19 հունվարի, էջ 2-3; N 4, 26 հունվարի, էջ 2-3): Հոգաբարձու ընտրվելու համար մյուսների թվում առաջադրվել էր նաև Ս.Բեզմազարյանը, սակայն Սուր. Պարզյանը, իրրև նախագահ հոգաբարձության, շնատատեց վերջինիս թեկնածությունը նշելով, թե նույնիսկ նրա ընտրվելու դեպքում էլ չի ներկայացնի հաստատության («Մշակ», Թիֆլիս, 1874, N23, 13 հունիսի, էջ 2-3; «Մեղու Հայաստանի», 1874, N26, էջ 2): Միջադեպի պատճառը, թեևս, Ս.Բեզմազարյանին Վանքում վարդ. Մանկունու հարցադրումն էր ճեմարանի տեսչի համար, թե ինքը ում կուզենար տեսնել տեսչության պաշտոնում, և Բեզմազարյանը, հավանաբար, Ս. Պարզյանի թեկնածության առիթով դրական պատասխան չէր տվել: Ընդհանրապես այս առաջադեմ ուսուցչի գործունեությունն Ալեքսանդրապոլում հենց սկզբից արժանանում էր ոչ պատշաճ վերաբերմունքի, այդ են վկայում Արդուրյան դպրոցում գերմաներենի դասավանդման նպատակահարմարության («Մեղու Հայաստանի», 1871, N14, 27 մարտի, էջ 86; N32, օգոստոսի 28, էջ 252-253; 1872, N12, 20 մայիսի, էջ 47-48: «Հայկական աշխարհ», 1871, N 4-5, ապրիլ-մայիս, էջ 97-98) և Հոգևոր վիճակային դպրոցում ուսուցչին հրելու և ցած զցելու (իրականում միայն հրելու) («Մեղու Հայաստանի», 1872, N34, 21 հոկտեմբերի, էջ 135-136) հետ կապված դեպքերը (Նույն տեղում, N30, էջ 119; N31, 30 սեպտեմբերի, էջ 122-123): Վերջին դեպքն ազգային-պանկալեղական ուղղվածություն ունեցող «Մեղու Հայաստանի» թերթի թղթակիցը ընտրչում է որպես սակավաթիվ «կուսակցության» ներկայացուցիչների կողմից տարածած տեղեկություն, որն աշխատում է ամեն կերպ վատարանել Բեզմազարյանին («Մեղու Հայաստանի», 1874, N3, էջ 2-3): Այս հարցում բացառված չէր կարող լինել պաշտոնական իշխանությունների մասնակցությունը, քանի որ նրանց համար անցանկալի էր դպրոցների յափից ավելի բարգավաճումն ու ընդարձակումը (Վ.Երկանյան, Պայքար նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905), Եր., 1970, էջ 48): Որոշ խնդիրների պատճառով մոտ մեկ տարի Ս. Պարզյանը գտնվում էր Էջմիածնում: Այս ընթացքում Ալեքսանդրապոլի հասարակությունը երկու խնդրագիր է տալիս Վեհափառին՝ ցանկանալով իր հաջորդի վերադարձը («Մեղու Հայաստանի», 1875, N 48, 13 դեկտեմբերի, էջ 1), քանի որ խոսակցություն կար, թե նա կարող է նշանակվել Շամախու վիճակի հաջորդ: Ի վերջո 1875թ. վերջին Սուր. Պարզյանը երկրորդ անգամ է առանձնում Ալեքսանդրապոլի վիճակի փոխանորդությունը արդեն որպես նրպես նպիսկոպոս («Մեղու Հայաստանի», 1875, N 45, 22 նոյեմբերի, էջ 2-3; Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 109: Շր. Գարժ-ճառնա, նշվ. աշխ., էջ 112):

¹⁷ Հատիճայի վանական ընկերության յիշատակարանն ու հաշիւը, էջ 110:

¹⁸ Վանքագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ժգ. Կարապետ նպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան (1866-1915), Եր., 2006, էջ 495:

հերին ծառայեցնելով «Մեղու Հայաստանի» թերթը,¹⁹ որի խմբագրից 1876 թվականից ազգային-պահպանողականները երես են թեքում:²⁰ Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին Ալեքսանդրապոլի փոխանորդը կաթողիկոսից պահանջում է 500 ուրբով ավելացնել իր տարեկան աշխատավարձը:²¹ Տարբեր ճանապարհներով Մակարը փորձում էր ստոնցնել հավատարիմ մարդկանց վերաբերմունքը դեպի կաթողիկոսն ու առ Էջմիածին, պահանջում վերջիններիս դարձնել հաշվետու:²² Իհարկե, հաշվետվություն պահանջելու գաղափարը առաջադիմական էր, սակայն դա չպետք է ունենար «կուսակցական» դրդապատճառ: Նմանատիպ պահանջով արշավ սկսվեց նաև Հովսեփի Կոստանյանի հոգածության ներքո գտնվող «Հատիճի վանական ընկերության» և դպրոցի դեմ:²³

Հովսեփ քահ. Կոստանյանը հավանավորվում էր կաթողիկոսի մտերիմ, վատահամբավ Վ. Մանկունու կողմից, որը վեհափառի հիվանդության պատճառով փաստորեն իրականացնում էր նրա գործառույթները, իսկ Սուրբաս Պարզյանը վայելում էր Թիֆլիսի հոգևոր առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի (հետագայում՝ կաթողիկոս) հովանավորությունը, որի նկատմամբ ցարական իշխանություններն ընդգծված բարյացկամ վերաբերմունք ունեին: Ենթադրելի է, որ Ս. Պարզյանի և Հ. Կոստանյանի միջև վեճի հետևում թաքնված էր Մակար արքեպիսկոպոսի՝ որպես օրինական իշխանությունների շահերի արտահայտչի և կաթողիկոս Գևորգ IV-ի ու նրա բարեկամ Վ. Մանկունու միջև ընթացող պայքարը: Այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլը հայտնվել էր պետություն-եկեղեցի հարաբերությունների տիրույթում, մինչդեռ խորհրդահայ պատմաբան Վ. Պարսանյանը այս պայքարը բնորոշել է որպես հետադիմական ուժերի դեմ ժողովրդավարական ուժերի մղած պայքար:²⁴

Ազատագրական խմբակի գոյության և բացահայտման փաստը ցարական կառավարության շրջանում առանձնակի վերաբերմունք էր ձևավորել Ալեքսանդրապոլի հասարակության քաղաքական կողմնորոշման հանդեպ: Բնական է, որ կառավարությունը ցանկանում էր, հասարակության ուշադրությունը շեղելով, «ապահովագրել» իրեն հնարավոր վնասակար զարգացումներից և այդ մտադրությունը խորամանկորեն իրականացրեց նշված հոգևորականների միջոցով: Թեև Ս. եպիսկոպոս Պարզյանը կարճ ժամանակով ազդեցության տակ ընկավ, այնուամենայնիվ մնաց իբրև եկեղեցուն մվիրյալ ու նրա բարեկարգության ջերմ պաշտպան: Այդ է վկայում ցարական իշխանությունների կողմից նրա երկու անգամ աքաղվելը:²⁵

Վեճը բորբոքվում էր, ամենայն հավանականությամբ, պետական իշխանությունների «ծրագրի» համաձայն՝ նախապատերազմական շրջանում վտանգավոր զարգացումներից խուսափելու նպատակով, որը նաև ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի վերելքը կանխելու միտում ուներ: Ժամանակի հայկական մամուլը սկսեց ողորկել Ալեքսանդրապոլից տեղացող «կրիտիկներով», որոնց մի մասը հանդես էր գալիս ի պաշտպանություն Հովսեփի Կոստանյանի, իսկ մյուսները՝ Սուրբաս Պարզյանի: 1870-ական թվականները համընկնում էին ընդդեմ «մշակական» ուղղության «մեղավական» կուսակցության ձևավորման հետ,²⁶ և այդ հանգամանքը չէր կարող չազդել լարվածությանը վերաբերող Ալեքսանդրապոլից ստացված թրթալկությունների մեկնաբանման վրա: Լիբերալ «Մշակը» այս պայքարի ներկայացման գործում հանդես էր գալիս չեզոք դիրքերից (որոշ շեղումներ, այնուամենայնիվ, եղան)՝ գիտակցելով Ալեք-

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, ք. 20:

²⁰ Մ. Մխիթարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 89-90:

²¹ Մատենանոցի հրատարակած, *Կաթողիկոսական դիվան*, թղթ. 201, վվ. 229, 255:

²² ՀԱԱ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, ք. 20:

²³ «Մեղու Հայաստանի», 1873, N 33, 1 սեպտեմբերի, էջ 2-3: 1877, N 3, 22 հունվարի, էջ 3: 1878, N 44, 11 նոյեմբերի, էջ 1-2: N 45, 18 նոյեմբերի, էջ 2: N 47, 2 դեկտեմբերի, էջ 3: «Փորձ», 1879, N 1, հունվար, էջ 214-226: «Նոր դար», Թիֆլիս, 1886, N 68, 9 մայիսի, էջ 2:

²⁴ Վ. Պարսանյան, *Առաջին ժամգրքի վերաբերյալ*, Եր., 1936, էջ 77: «Մեղու Հայաստանի» 1877թ. N 10-ում (12 մարտի, էջ 1-2) մեղադրվում է Էջմիածինը, որն այդ է փակում հոգևորականների կողմից ժողովրդի կրած նեղությունների վրա:

²⁵ Տր. Գարեգինյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 113:

²⁶ Մ. Մխիթարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 67:

սանդրապոլում երկու «կուսակցութեան» գոյության փաստը,²⁷ միևնույն ժամանակ բնակչությանը հորդորելով չհետևել հոգևորականների «ինտրիգաներին», հեռու մնալ այդ տեսակ երկպառակություններից, որոնց արդյունքում հասարակությունը քաժանվել էր երկու անհաշտ բանակների:²⁸

Ալեքսանդրապոլի հասարակությունը, որի «հասարակական նախաձեռնությունն ու հետաքրքրությունը կազմավորված ավանդույթներ ունեն»,²⁹ դեպքերի լույս դիտող չէր, այլ գործում մասնակից ու ծանրակշիռ գործոն, որի կարծիքն ամեն դեպքում հաշվի էր առնվում: Հակասություններն այնքան էին սրվել, որ Էջմիածնի սինոդը վեճի կապակցությամբ Սուրբաս Պարզյանի դիմումների համաձայն՝ հատուկ քննիչներ է ուղարկում Ալեքսանդրապոլ (Անդրեաս եպիսկոպոս և կոնսիստորիայի անդամ Աստվածատուր ավագ քահանա Իսահակյան), որպեսզի պարզեն Հովսեփի «վնասակար գործողութիւնների» ընթացքը:³⁰ Սակայն, սրանք Հովսեփի Կոստանյանի օգտին իրենց կողմնապահ մոտեցումով ավելի են սրում իրավիճակը: Հասարակությունը պահանջեց դադարեցնել քննությունը, Սուրբասը հրաժարվեց պատասխանել քննիչների հարցերին:³¹ Հասարակության անուից սուրբասականներն ամեն կերպ ձգտում էին քննությանը մասնակից դարձնել առևտրականներ Հ. Չիթողյանին, Հ. Վանեցյանին, Ա. Բարսյանին և Ա. Ունջյանին: Սակայն Էջմիածինը մերժում էր այդ՝ պատճառաբանելով, թե աշխարհականներն իրավունք չունեն մասնակցելու եկեղեցականների գործերին:³² 1877թ. մարտի 19-ին տեղի ունեցած արհեստավորների և առևտրականների ներկայացուցիչների ժողովը որոշում է դիմել կաթողիկոսին՝ իրենց ներկայացուցիչներին մասնակցության իրավունք տալու խնդրանքով: Քաղաքացիները վեհափառին երկու խնդրագիր են ներկայացնում՝ 1877թ. մարտի 6-ի և մարտի 20-ի թվագրմամբ:³³ Այս վերջինն առանձնաձև է իր համարձակ բովանդակությամբ: Քաղաքացիները նշելով, որ պատգամավորներ ունենալու վերաբերյալ իրենց խնդրանքը հարգվելու կարիք ունի, կաթողիկոսին առաջարկում են փոփոխություն կատարել 1836թ. կարգադրության մեջ: Դրանում թեև չի ասվում, թե «ժողովրդից հոգևոր գործոց քննութեան մէջ ինքը՝ ժողովուրդը հարկը պահանջած միջոցին կարող է որպիսի և ից է միջամտութիւն ունենալ, հասյա արգելք ևս չկայ դրուած ժողովրդեան առջև՝ արդարութիւնն անսխալաբար լոյս ածելու բաղձանքով և իրատունքով գէթ անաչառ և անխարդախ վկայի մասնակցութիւնն ունենալ այնպիսի խնդիրների մէջ, որ չեն գուռ կրօնական, այլ հոգևոր հասարակական, այսինքն հասարակութեան իրաւանց կամ օգտին վերաբերեալ այնպիսի խնդիրներ, որոնց տեսչութիւնն հատապարտած է հոգևոր իշխանութեան»:³⁴ Խնդրագրում նաև կասկած է հայտնվում քննության ընթացքի վերաբերյալ և խնդրվում է վերադարձնել Սուրբաս եպիսկոպոսին, իսկ Հովսեփի Կոստանյանին, որը «իւր անձնաշահ արարմունքներով վերին աստիճանի գայթակղութեան և գրգռման առիթ է եղել վիճակիս Հայ ժողովրդեան», իր գործակիցներ Մարտիրոս քահ. Պողոսյանի և հոգևոր կառավարության քարտուղար Կարապետ Ջանիբեկյանի հետ հետացնել իրենց վարած «ազգային պաշտօններից»:³⁵ Մարտի 24-ին քննությունը տեղափոխվում է Էջմիածին: Հավանաբար, կրքերը հանդարտեցնելու համար կաթողիկոսը միտք է ունեցել Ս. եպո. Պարզյանին կրկին վերադարձնել իր պաշտոնին, քանի որ 1877թ. մարտի 29-ի հեռագրում հովսեփական մայր Թադևոս Տիգրանյանը վեհափառին խնդրում էր, դադարեցնել եպիսկոպոսի վերադարձի հետ կապված խնդրի կատարումը:³⁶ Ապրիլի 22-ի հեռագրից երևում է, որ ժողովուրդը դեռևս

²⁷ «Մշակ», 1877, N 10, 14 փետրվարի, էջ 4:

²⁸ Նույն տեղում, N 11, 17 փետրվարի, էջ 1-2; N14, 28 փետրվարի, էջ 3:

²⁹ Ը. Երկանյան, նշվ. աշխ., էջ 71:

³⁰ Քննական գործը՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 221:

³¹ Նույն տեղում, վկ. 308-310:

³² Սուրբասի կողմնակիցները փորձում էին մտնել նաև «Հատիճի վանական ընկերության» մեջ, բայց չէին ընդունվում («Մեղու Հայաստանի», 1877, N3, 22 հունվարի, էջ 3):

³³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 221, թթ. 1-2, 18-19; ՀԱԱ, ֆ.56, ց.14, գ.8, ք.14-21:

³⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1877, N14, 16 ապրիլի, էջ 3:

³⁵ Նույն տեղում: Նաև՝ N 11, 19 մարտի, էջ 2:

³⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 230, վ. 311:

տայասում է իր խնդրագրի պահանջի բավարարմանը, նաև հուզված է այն լուրերից, որ Կոստանյանը պետք է վերադառնա, իսկ Մուքիաս եպիսկոպոսը մնալու է:³⁷

Եկեղեցուն անհնազանդության համար Մուքիասն հեռացվում է պաշտոնից, կարճվում է նրա ժոճիկը, արգելվում է նրան մասնակցել եկեղեցական հանդեսներին, շուրջատ և փիլոն կրել և ուղարկվում է Գեղարդի վանքի միաբնակություն, իսկ Հ. Կոստանյանի նկատմամբ մեղմ մտեցում է ցուցաբերվում. նա հեռացվում է միայն Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարության անդամությունից՝ պահպանելով քահանայագործության իրավունքը: Պարզյանին իր օգնությունն է առաջարկում Երևանի նահանգապետը, սակայն, ի պատիվ իրեն, եպիսկոպոսը հրաժարվում է իշխանությունների առաջարկն ընդունելուց: Այս դիտվածը ասպացուցում է, որ, իրոք, այս ամենի մեջ անմասն չէին ցարական իշխանությունները, որոնք զգուշորեն վերահսկելով եկեղեցու գործունեությունը, առիթը բաց չէին թողնում միջամտելու նրա ներքին գործերին: «Մեղու Հայաստանի» թերթը չի շտապում այս իրողությունները վերագրել «Նորին Օծուքեանը»՝ կաթողիկոսին՝ չժխտելով Վ. Մանկունու մասնակցության հանգամանքը:³⁸

Կարելի է ասել, որ ցարական վարչակազմը Թիֆլիսում Մակար արքեպիսկոպոսի և Ալեքսանդրապոլում³⁹ նրա գաղափարակիր Մուքիաս եպիսկոպոսի միջոցով հասավ իր նպատակին, այսինքն՝ ժողովրդին որքան հնարավոր է հեռու պահել հասարակական գործերից, թուլացնել նրա ջանքերը դեպի դպրոցն ու եկեղեցին. «Մեր քաղաքը տերը կորցրած բոստան է դառնի. վել ինչ մուլ, քաղ է կը»:⁴⁰

1877-1878թթ. պատերազմական վիճակից պայմանավորված՝ առժամանակ դադարեցվում է գործի քննությունը, բայց չի մարում հասարակության հետաքրքրությունը նրա հանդեպ, և պատերազմը ավարտվելուց հետո նորից բորբոքվում են կրքերը: Սա ուրվագծվում է հետպատերազմյան Ալեքսանդրապոլի հասարակական կյանքի օրինակով, երբ «կուսակցական» խնդիրները շարունակում էին մեծ տեղ զբաղեցնել ժողովրդի գիտակցության մեջ:

1877թ. վերջերից վիրավորներին տեղավորելու նպատակով փակվում են թե՛ մասնավոր, թե՛ ծխական դպրոցները: Բայց քաղաքի հասարակությունը անտարբեր է մնում առ այս երևույթը, չնայած որ նույն թվականի նոյեմբերի սկզբին խնդրագիր էր տվել կառավարությանը դրանք ազատելու պահանջով, իսկ վերջինս էլ բավարարել էր նրանց խնդրանքը՝ կարգադրելով ազատել դպրոցները: «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը դպրոցների փակման մեջ մեղադրում է Հովսեփի Կոստանյանին. «Տերտերը տեսաւ, որ էս բոլորի պատճառը վարժատներն են, էտնց առաջն օր շառնուի առաջվա պէս չի կարելի գործել, արթըլ բան ու գործը էրավ վարժատներու ետևն ընկնի: Հերու վարժատներն օր հիանդանոց էրին, մեկէն հոգևոր կառավարութիւնը (եիշենք, որ Հ. Կոստանյանը հոգևոր կառավարության անդամ էր-Գ.Ա.) կզրէ հոգաբարձուներուն, թէ վարժապետներ արձակեցէք, ուսումնարանը էս տարի հիւանդանոց պիտի եղնի»:⁴¹

«Մօղնի եպիսկոպոսի» և «Շիրակի Բիսմարկի» «ժակամարտությունն» իր դրսևվորումը գտավ նաև արական և իգական դպրոցների հոգաբարձությունների ընտրության ժամանակ:

Արդության իգական դպրոցի հոգաբարձության գործունեության ժամկետները վաղուց լրացել էին: Անհրաժեշտ էր նոր հոգաբարձուներ ընտրել: Ըստ դպրոցական կանոնադրության՝ 1878թ. հունիսի 18-ին ընտրվում է 40 պատգամավոր, որոնք հուլիսի 2-ին պետք է ընտրեին հոգաբարձուներին: Սակայն հոգևոր կառավարությունն այդ ընտրությունը վավերական չի համարում, որի առթիվ մասնակիցների կողմից լինում են դժգոհություններ, և Էջմիածնի հոգևոր վերադասն ուղարկում է Կարապետ Այվազյանին, որպեսզի նոր ընտրություններ անցկացնի: Նույն տարվա հուլիսի 31-ին Սբ Աստվածածին եկեղեցում նոր ժողով է հրավիրվում՝ 1500 հոգու մասնակցությամբ: Այս ժողովին ներկա էին նաև կանայք. ներկայություն, որը ժամանակի համար մի անօրինակ

³⁷ Նույն տեղում, վ. 315:

³⁸ «Մեղու Հայաստանի», 1877, N 17, 7 մայիսի, էջ 1-2:

³⁹ ՀԱՄ, ֆ. 779, ց. 1, գ. 55, ք. 19-20:

⁴⁰ «Մեղու Հայաստանի», 1878, N 13, 1 ապրիլի, էջ 3:

⁴¹ Նույն տեղում, N 37, 23 սեպտեմբերի, էջ 3:

երևույթ էր: Հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուներ ընտրվում են Ա. Ամատունին, Պ. Չիթոցյանը, Ստ. Անանիկյանը, Հ. Վանեցյանը, Պ. Հովհանջանյանը, Ա. Ունջյանը, իսկ Արդուքյան դպրոցի համար՝ Մարտ. քահ. Կարապետյանը, Ս. Սիրգայանը, Կ. Անանիկյանը, Ն. Միրիմանյանը:⁴² Ընտրություններում հաղթանակ տարան սուրբասականները: Հակառակ թևի ներկայացուցիչները հեշտությամբ չընդունեցին ընտրությունների արդյունքները: Հովսեփի համախոհներից Ատոմ Ափոյանը փորձեց սովեր գցել ընտրությունների վրա՝ նշելով, թե դրանց ընթացքում իրեն փորձում էին ծեծել:⁴³ Այդ քայլով, ըստ «Մեղու Հայաստանի» թերթի Ալեքսանդրապոլի թղթակից Հուրհեռի (Պետրոս Հայկազունի) հովսեփականները ձգտում էին ապացուցել, թե Ալեքսանդրապոլում դեռևս «կուսակցություն» կա, որպեսզի Վեհափառը չվերադարձներ Սուրբասին:⁴⁴

Վերջապես նոր հաջորդին՝ Գ. Սուրենյանին հաջողվում է «խր խոհեմ վարմունքով և կառավարչական հմտությամբ» վերջ դնել տարածայնություններին, որի համար կաթողիկոսը նրան կնքել էր «խաղաղութան հրեշտակ» անվամբ:⁴⁵

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլը նշված ժամանակահատվածում դարձել էր եկեղեցու և պետության հարաբերման ասպարեզ: Երկու հոգևորականների վեճում քողարկված էր եկեղեցու և պետության բարդ ու նրբին փոխհարաբերությունների ընթացքը:

Կովկասյան իշխանական մարմինները, կապված քաղաքում ազատագրական որոշակի գաղափարներ կրող խմբակի («Բարենպատակ ընկերություն») գործունեության բացահայտման հետ, առավել խստացրին իրենց վերաբերմունքը տեղի հայ բնակչության նկատմամբ: Սակայն, նախապատերազմական վիճակից դրդված լրացուցիչ բարդություններից խուսափելու նպատակով չդիմեցին կտրուկ միջոցների, այլ տեղաբնակների հայրենասիրական մղումները զսպելու և նրանց ուշադրությունը դրանից շեղելու համար խելացիորեն օգտվեցին քաղաքում մեծ հեղինակություն վայելող վերոհիշյալ հոգևորականների ընձեռած առիթից՝ սկզբնավորելով և անընդհատ խորացնելով նրանց միջև լարվածությունը:

АЛЕКСАНДРОПОЛЬ В СФЕРЕ ОТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВО – ЦЕРКОВЬ В 1860-1870-ых ГОДАХ

Резюме

Г. Айвазян

Этот промежуток времени для города ознаменовался экономическим развитием, что дало возможность его жителям активно заниматься общественной деятельностью. Центром общественной жизни Александрополя являлись школы. Экономическое и общественное процветание способствовало тому, что население города начало осознавать необходимость освобождения армянского народа от чужеземного ига. Этому способствовало церковь, за деятельностью которой правительство вело бдительный надзор. В статье подчеркивается, что царское правительство в Александрополе старалось максимально ограничить распространение идей армянского освободительного движения среди горожан.

⁴² Նշվածների գերակշիռ մասն առևտրականներ էին: «Մեղու Հայաստանի», 1878, N31, 12 օգոստոսի, էջ 2:

⁴³ «Մշակ», 1878, N 149: Հուր-հեռը հաղորդում է («Մեղու Հայաստանի», 1878, N37, 23 սեպտեմբերի, էջ 2), որ նա վնդովել է դանիծից:

⁴⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1878, N37, էջ 2:

⁴⁵ Կենսագրություն Գեորգ արք-հայկոպոս Սուրենյանցի, Տիֆլիս, 1911, էջ 11: Չնայած այն հարդումներին, թե Տեր-Հովսեփյան և Պարզյան «կուսակցությունները» հաշտվել են («Մեղու Հայաստանի», 1879, N52, 11 հուլիսի, էջ 4: «Մշակ», 1879, N3, 18 հունվարի, էջ 3), լարվածությունը պահպանվում էր նաև 1879-1880թթ. ընթացքում («Մշակ», 1879, N 50, 12 ապրիլի, էջ 2: «Փորձ», 1880, N4, էջ 77), ընդ որում, ժողովրդի այքում բաղկական ընկել էր հոգևորականների վարկը: